

Túmulos prehistóricos no Concello de Ferrol

GRUPO DE ARQUEOLOXÍA DA TERRA DE TRASANCOS*

CONSIDERACIÓNS PREVIAS

O presente traballo é unha continuación do xa iniciado no ano 1987 por algúns dos membros desta Asociación, daquela dirixidos polo arqueólogo e historiador D. Andrés Pena Graña e publicados no ano 1991, xunto con outras necrópoles dos concellos de Narón e Fene, no primeiro volume do libro «Narón, un concello con historia de seu».

Ó remontarnos no tempo respecto destas datas, en canto a túmulos se refire, no concello de Ferrol non existía practicamente nin unha soa noticia sobre este tipo de enterramentos, sendo a única referencia que atopamos a de D. Leandro Saralegui Medina na súa obra «Estudios sobre la época céltica en Galicia» publicada en 1867, na que facía mención «... ós restos de 2 preciosos dolmens que xa daquela foran destruídos, nas alturas dos montes de Chamorro». Tiveron que pasar algo máis de 120 anos, para poder atopar algunha outra noticia ó respecto.

Pois ben, este traballo ten como principal obxectivo o de poder dar a coñecer dun xeito claro a realidade do fenómeno tumular no concello de Ferrol, que por outra banda non é alleo ó resto dos concellos limítrofes aínda que en menor medida, en canto ó número de depósitos se refire, entendendo por depósito cada un dos túmulos existentes e non grupos deles como se facía ata hai uns anos.

O ÁMBITO XEOGRÁFICO

O concello de Ferrol atópase encravado na antiga Terra de Trasancos, na parte NL da provincia de A Coruña (mapa nº 1), conta na actualidade cunha extensión de 81'9 km², repartidos en 19 parroquias. Situado ó N da ría que leva o seu nome, trátase dun concello eminentemente costeiro que presenta límites terrestres tan só polo N e L co concello de Narón.

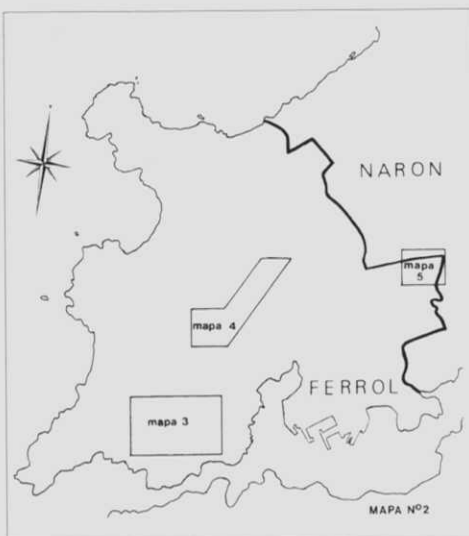
* A Asociación Cultural "Grupo de Arqueoloxía da Terra de Trasancos" constituíuse en Ferrol no 1991, tendo por fins a investigación, inventariado, divulgación e preservación do patrimonio histórico-arqueolóxico. Está formada na actualidade por 14 membros.

Situación do concello de Ferrol na
comunidade autónoma.

O seu clima ó igual co resto do NO galego é oceánico suave e pouco contrastado, se cadra por mor da suavidade do seu relevo, sen obstáculos importantes.

Entre os seus aspectos físicos destacan dúas zonas claramente diferenciadas, unha cara ó O. composta por un aliñamento de pequenos montes, pródigos en afloramentos graníticos, entre as cotas de 100-300 m. (Monte-ventoso, Monte da Cha, Campañas e Monte da Lagoa o máis alto do concello cunha altitude de 308 m.) que forman unha barreira entre os areais da costa e os vales do interior. Por outra banda, cara o L atopámonos cun tipo de terreo máis suave que descende dende os 100 m. ata o nivel do mar. Entre os vales podemos diferenciar dous tipos, uns moi encaixados coma os de Cariño, Doniños, San Xurxo ou Esmelle, e outros máis abertos coma os de Covas, Serantes, Mandiá e o de Leixa que ten continuidade polo veciño concello de Narón.

Situación dos conxuntos tumulares no concello de Ferrol.

DISTRIBUCIÓN XEOGRÁFICA DOS TÚMULOS:

Na zona son coñecidos co nome xenérico de «MADORRAS» e «MÁMOAS», e como xa dixemos con anterioridade trataremos a cada un deles como un depósito independente, xa que a pesares da súa proximidade (nalgúns casos non superan os 20 metros entre túmulo e túmulo) isto non significa que foran erguidos no mesmo tempo, podendo prolongarse a súa construción durante a idade do Bronce e mesmo a súa reutilización ata os tempos da idade do Ferro.

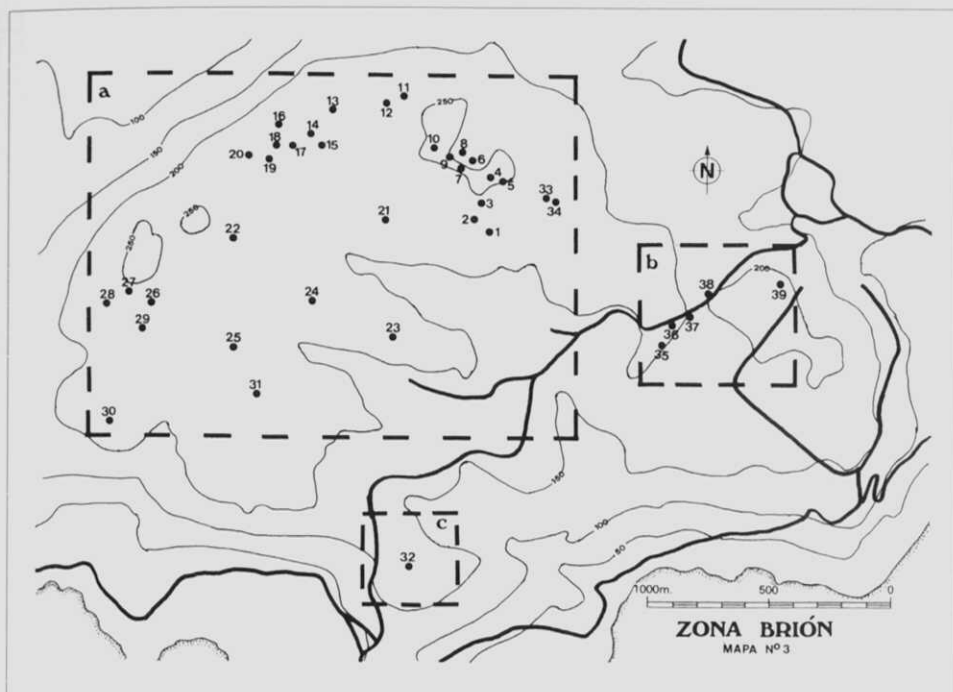
Así e todo, para unha mellor comprensión da lectura imos agrupa-los depósitos en tres zonas xeográficas definidas (mapa nº 2).

ZONA DE BRIÓN:

Integrada case na súa totalidade na antiga parroquia de Santa María de Brión (hoxe parroquia anexa de Santa Rosa de Viterbo A Graña), atópase ubicada no SO do concello de Ferrol e está conformada por trinta e nove túmulos coñecidos no lugar co nome de «MADORRAS», nome que lles ven dado polo túmulo nº 21. A zona polas súas características xeográficas pódese dividir en tres subzonas (mapa nº 3):

a) **Monte da Cha (entre 262 e 230 m.):** Formada por pequenas elevacións (Pena do Cabrón, Monte da Cha, Monte do Coto e Pena dos Canteiros) arredor da cabeceira dos regatos Avilleiro e Salgueiros, que xuntos desembocan ó N da ría de Ferrol; trátase da parte con máis densidade de túmulos dos Montes de Brión con un total de trinta e tres madorras.

b) **Monte A Cheira (entre 213 a 199 m.):** Situada na zona de paso natural entre os lugares de Brión e Martín-Liñares, atópase nunha pequena chaira na que se ubican catro túmulos ó que hai que engadir outro algo separado na parte máis elevada desta subzona.

Distribución dos túmulos na zona de Brión.

c) **Monte de Teixugueiras (entre 173 e 160 m.):** Atópase un só túmulo na cota de 162 m. nunha situación privilexiada dende a que se pode ollar perfectamente a desembocadura da ría de Ferrol.

ZONA DE MOUGÁ-CAMPAIÑAS:

Espallada nunha longa liña de SO a NL, percorre esta zona preto da raia das parroquias de San Román de Doniños, San Xurxo da Mariña e San Xoán de Esmelle, ó N da zona de Brión (oeste do concello), está formada por vinte e un túmulos coñecidos co nome de «MADORRAS» e «MÁMOAS», ó igual ca zona anterior dividirémola polas súas características xeográficas en tres subzonas (mapa nº 4).

d) **Coto do Ouro (entre 167 e 155 m.):** Trátase dun pequeno esporón situado na marxe N do alto de Balón, porto natural de entrada ó val de Doniños (parroquia á que pertence), e no que se atopan dous túmulos separados tan só por un valado entre fincas.

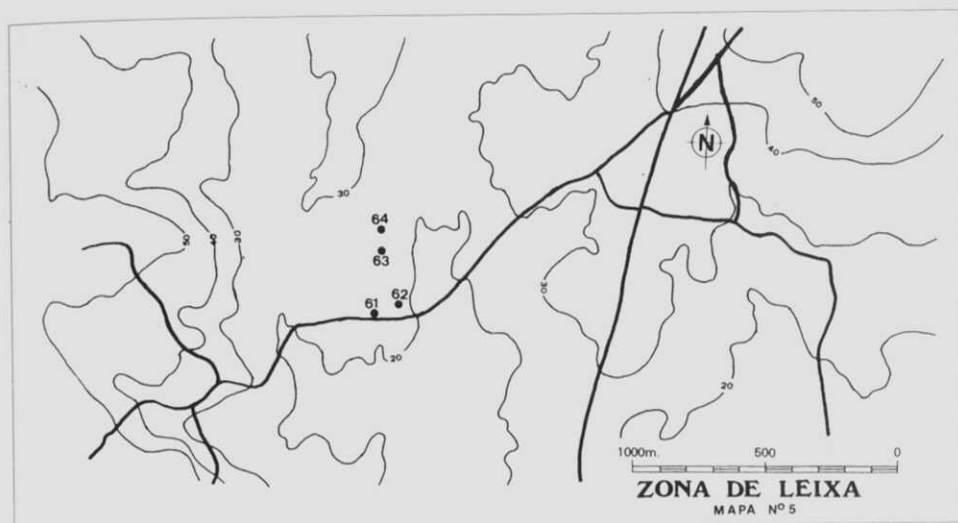
e) **Monte Campiñas-As Lamas (entre 296 a 220 m.):** Formada por trece túmulos; é a parte con máis densidade desta zona. Seis deles atópanse no porto natural e gallada de camiños entre Balón e San Xurxo, moi preto do nacemento das fontes (As Lamas) que abastecen de auga este lugares. Outros catro algo máis ó N atópanse xa preto do alto de Campiñas, e aínda que fose posible que existisen máis nesta parte do monte, o aproveitamento da parte máis alta do mesmo para instalacións militares esgotou esta posibilidade. Outros tres completan esta subzona algo máis afastados, un cara ó SO e dous cara o SL.

Distribución dos túmulos na zona de Mougá-Campañas.

f) **Mougá-Monte Pedroso (entre 262 a 205 m.):** Nunha cadea de pequenos montes que decorren de SO e NL dividindo os vales de Serantes, Mandiá e Esmelle, atópanse seis túmulos. Aínda que temo-la completa seguridade de que se non fora polas instalacións militares que ocupan máis do 80 % desta subzona, a cantidade de mámoas sería moi superior; de feito dúas mámoas atópanse dentro das instalacións militares, outras dúas moi preto do enreixado das instalacións e as dúas restantes a uns 400 m. de distancia polo NL.

ZONA DE LEIXA (entre 28 a 22 m.): É sen dúbida unha zona cha adicada a prado e cultivos na súa maioría, situada entre o Rego Seco e o Rego de Leixa, que cara ó S se xuntan formando o Rego de Santa Icí. Foron atopados catro túmulos na parroquia de San Pedro de Leixa, moi preto do límite dos concellos de Ferrol e Narón e aínda que nalgúns mapas aparezan como situados en Narón, o certo é que os terreos onde se asentan pertencían ó antigo concello de Serantes (Hoxe en día anexionado na súa totalidade polo concello de Ferrol). Mapa nº 5.

Distribución dos túmulos na zona de Leixa.

OS TÚMULOS:

I - Tal como se describiu anteriormente foron descubertos un total de 64 túmulos, que presentan distintos graos de destrución:

- 1) Un total de 42 túmulos (66 %) atópanse con claros sinais de espoliación.
- 2) Un total de 30 túmulos (47 %) atópanse achaiados polos labores agrícolas (sobre de todo os da zona de Leixa).
- 3) Un total de 10 túmulos (16 %) atópanse cortados (polas estradas, camiños ou desmontes sobre todo na subzona de A Cheira).
- 4) Un total de 19 túmulos (30 %) atópanse cortados ou divididos polos valados das fincas.

II - En canto ó aproveitamento actual do terreo onde se atopan, podemos distinguir:

- 1) Zona de monte cun total de 60 túmulos (94 %)
- 2) Terras de labor cun total de 4 túmulos (6 %)

III - No que respecta ó tipo de pedra predominante no subsolo, podemos diferenciar:

- 1) Na zona de afloramentos graníticos 60 túmulos (94 %), todos os das zonas de Brión e Mougá-Campañas.
- 2) Na zona de afloramentos de seixo 4 túmulos (6 %), os pertencentes á zona de Leixa.

IV - No que atinxe ás medidas dos túmulos, estas son moi variadas. Indicaremo-los datos de lonxitude e altura en metros, entendendo que o dato de lonxitude é o diámetro (nos casos nos que os túmulos sexan ovalados ou se atopen cortados, calcularemo-lo

diámetro en función do seu radio); en canto a altura é a dimensión que en peor estado chegou ós nosos tempos debido á acción da erosión (en menor medida) e á man do home que estragou moitos destes túmulos cos labores agrícolas ata tal punto que moitos deles só puideron ser identificados tras unha queima sufrida polo monte hai xa máis de cinco anos.

A medida do máis pequeno é de 9 m. de diámetro x 0'2 m. de altura, e as medidas dos máis grandes son 26 m. de diámetro x 2 m. de altura; nembargantes podemos apuntar que as medidas máis comúns para o diámetro son:

Entre 12 a 14 m., 25 túmulos (39 %)

Entre 16 a 18 m., 17 túmulos (27 %)

Entre 20 a 22 m., 10 túmulos (16 %)

e as medidas para altura oscilan entre:

De 0'2 a 0'5 m., 23 túmulos (36 %)

De 0'6 a 1 m., 17 túmulos (27 %)

De 1'2 a 2 m., 24 túmulos (37 %)

V - Outro dato a ter en conta na descrición dos túmulos e súa coiraza de protección, que podemos observar en 35 túmulos (55 %), sendo moi descriptiva a que se aprecia nos túmulos nº 37 e 38, xa que se atopan cortados á metade pola estrada.

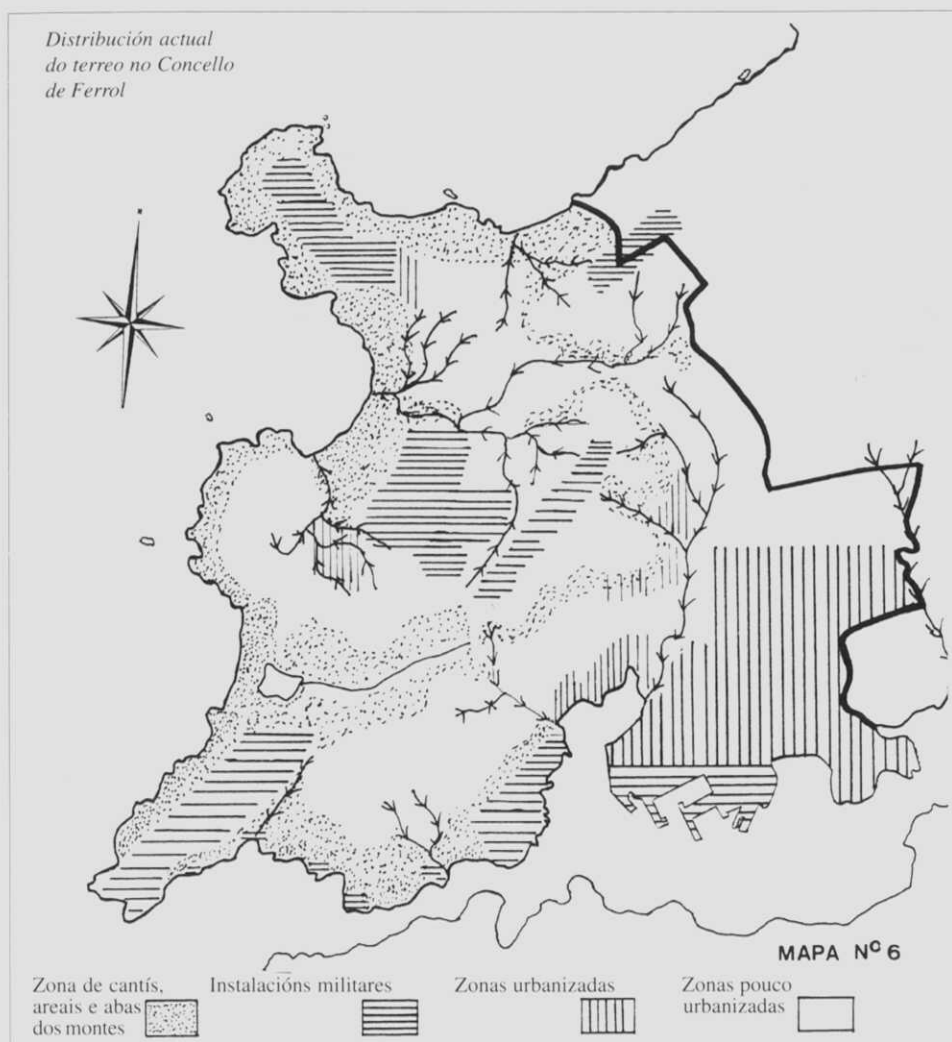
VI - Como xa se indicou no apartado I, do total de túmulos descubertos, teñen claros sinais de espolio 42 (66 %), se ben o resto atópanse bastante achaiados ou estragados pola acción do home, o que nos fai pensar que a práctica totalidade dos túmulos foron espoliados nalgún momento da historia. Do seu espolio non conseguimos obter ningún tipo de achado material, se ben do túmulo nº 21 dixéronno-las as xentes do lugar que «...foi espoliado non hai moito tempo...», «...trouxeron unha peneira e conseguiron sacar moitas balas...», outro caso latente é o túmulo nº 51 que mentres durou o estudio realizado foi espoliado de novo, presentando na actualidade dous buratos. As medidas do cono de violación oscilan entre 1'5 a 7m. de diámetro, sendo os máis estragados o túmulo nº 30 cun burato de 7 x 1'2 m. e o túmulo nº 35 que a pesares da súa medida (12 x 1'5) presenta un burato de 5 x 1'5 m.

VII - Por último, tal como indica D. Andrés Pena Graña no seu libro «Narón, un concello con historia de seu», a meirande parte dos túmulos son utilizados na actualidade como marcos, e como tales, son recollidos nos textos tanto medievais como modernos. Nestes textos son coñecidos nalgúns casos como «arcas», se ben nun estudio recente feito por D. J. Carneiro Rey «El fenómeno tumular en Narón: análisis de localización», publicado en Estudios Mindonienses nº 11 ano 1995, chega á conclusión de que «... estas arcas no constituían verdaderos restos de monumentos megalíticos, sino simples mojones territoriales particularmente relevantes». Non podemos estar de acordo co anteriormente dito xa que no texto do Tumbo I de Celanova do ano 950, nun deslinde de terras encargado polo rei Ramiro II di «... imos cara a Keizanes, a unha arca de pedra que

pertence aínda a Santa María e atopamos outra arca de pedra e baixando... e atopamos outra pedra fita contra o camiño, subimos e chegamos a unha arca de terra e xunto ela outra pedra fita»; máis adiante no mesmo documento dise «...que divide por ese monte coa vila de Atanes e atopamos dúas arcas de pedra e pasando un campo de terra cara unhas arcas de terra e no alto pedras plantadas...», parécenos claro pensar que xa o mero feito de que se diferencien as «arcas» «mojones» e «pedras fitas» sería motivo suficiente para dubidar da conclusión exposta, sendo para nosoutros definitivo a diferenciación das «arcas de pedra» de «arcas de terra».

Anotaremos entón que de un total de 64 túmulos:

- 1) 27 túmulos (42 %) utilízanse na actualidade para delimitar fincas particulares.
- 2) 29 túmulos (45 %) foron utilizados ou se utilizan como límite entre parroquias e de entre eles os catro da zona de Leixa serviron de límites de concellos.

CONCLUSIÓNS

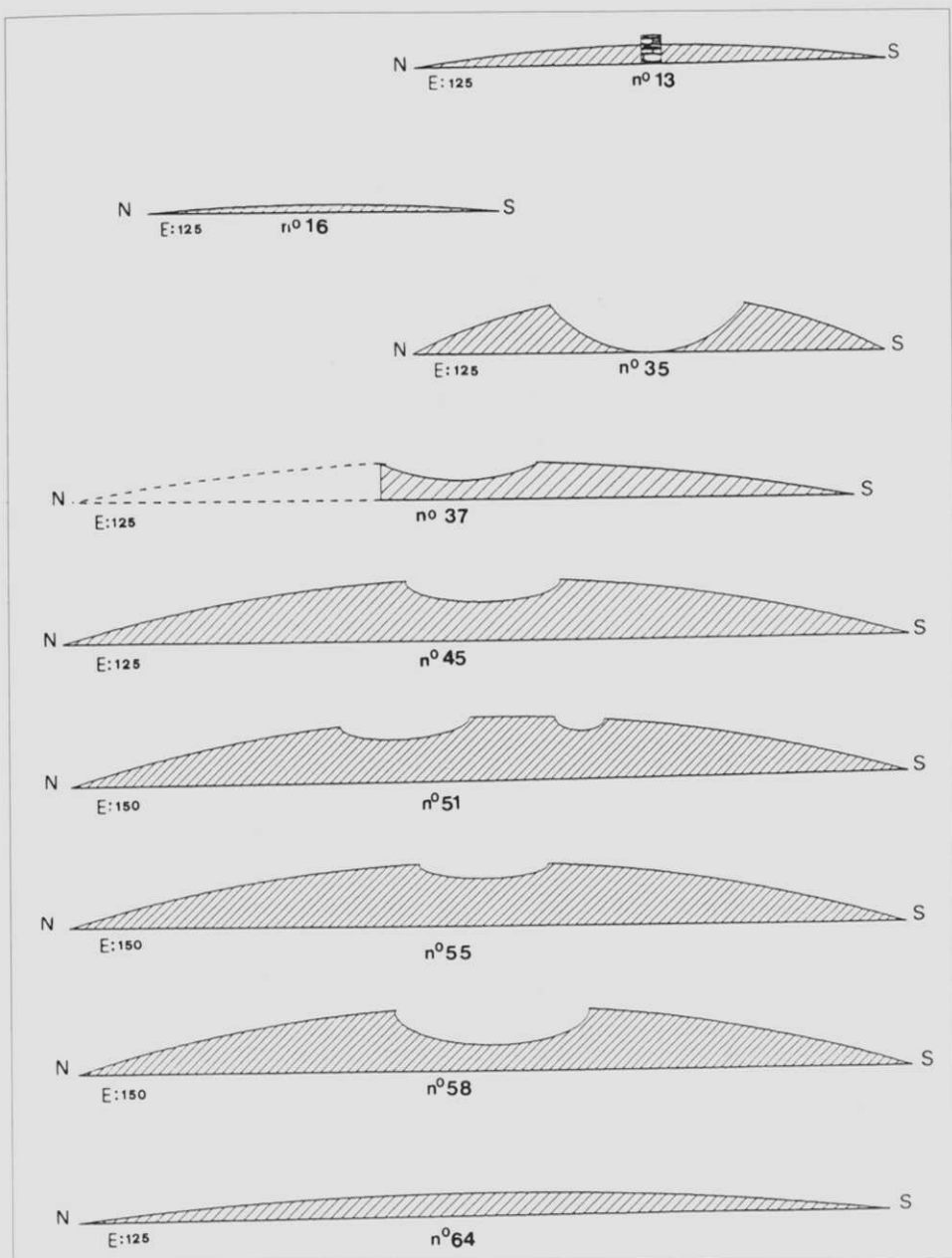
A pesares da importancia que para a historia do noso concello ten o período megalítico, este ata 1987 nunca fora estudiado, ou cando menos nunca se chegou a publicar este estudo, a pesares de que tódalas historias publicadas sobre Ferrol sempre intentaron achegarse á orixe da nosa terra.

Despois do importante número de túmulos localizados (64) vémonos na obriga de puntualizar que se ben o noso concello ten 81'9 km², trátase dun concello eminentemente costeiro e moi urbanizado (un dos 7 máis importantes de Galicia) o que limitou ostensiblemente o espacio posible de estudio para a localización do número real de túmulos; se a isto lle engadimos que a maior parte das zonas nas que se poderían conservar os túmulos están ocupadas por instalacións militares (non esquezamos que a zona Mougá-Campaíñas atópase cortada por estas instalacións en dous sitios), comprobamos que a superficie de posible asentamento tumular queda reducida a uns 20 km², co que a densidade de túmulos é igual ou moi superior á doutras zonas de Galicia (mapa nº 6).

A cota de altura sobre do nivel do mar na que se atopan os túmulos, entre 283 m. o máis alto (túmulo nº 53) e 22 m. o máis baixo (túmulo nº 61), ven demostrar unha vez máis o arcaico dalgunhas teorías que pretenden que os túmulos non se atopan nas zonas baixas dos vales nin nos altos das montañas, simplemente este tipo de depósitos se encontran en maior cantidade canto máis distantes estean dos lugares onde o home realizou dende sempre os seus labores agrícolas ou urbanos.

AGRADECEMENTOS:

O noso maior agradecemento a D. Andrés Pena Graña, arqueólogo e historiador, xa que sen a súa axuda este traballo non se levaría a cabo, ás institucións autonómicas polo apoio e comprensión recibidos, e como non, ás xentes de Ferrol pola súa axuda, en especial a D. Xaime López Picallo polo tempo que tan desinteresadamente nos adicou.

Cortés transversais dalgúns túmulos.

Topónimo	Título nº	Medida túmulo	Medida burato	Observacións
		Diámetro//Altura	Diámetro//Altura	
OS PENEDOS	1	12 X 0'5	4 X 0'3	Coiraza/moi achaiado
OS PENEDOS	2	12 X 0'3	————	Coiraza/moi achaiado
PENA DO CABRÓN	3	14 X 0'7	2'5 X 0'5	Achaiado
PENA DO CABRÓN	4	15 X 1'5	3 X 0'3	Coiraza
PLANEIRA	5	15 X 1'5	5'5 X 1	Coiraza
PLANEIRA	6	18 X 1'5	5'5 X 1	Coiraza
PLANEIRA	7	13 X 0'8	2 X 0'3	Coiraza
PLANEIRA	8	14 X 1	4 X 0'3	Coiraza
PLANEIRA	9	18 X 1'2	1 X 0'2	Cortado por un camiño
PICO DO PONTE	10	20 X 1'8	6 X 0'6	Coiraza
A COVA DO BARRO	11	14 X 1'5	4 X 0'6	Coiraza
A COVA DO BARRO	12	12 X 0'8	3'5 X 0'8	Coiraza
A COVA DO BARRO	13	14 X 0'5	————	Coiraza
CHA DE LAGO	14	14 X 0'5	4 X 0'4	Coiraza
CHA DE LAGO	15	18 X 1'5	4 X 0'6	Coiraza
CHA DE LAGO	16	9 X 0'2	————	Coiraza/moi achaiado
CHA DE LAGO	17	11 X 0'3	————	Moi achaiado/posibles tres esteos fragmentados
CHA DE LAGO	18	13 X 1	4'5 X 0'7	Coiraza
CHA DE LAGO	19	18 X 2	3 X 0'3	
CHA DE LAGO	20	19 X 2	4 X 1	
A MADORRA	21	22 X 2	5 X 1'3	Coiraza
ZAPATEIRA	22	16 X 0'7	3 X 0'3	Coiraza/achaiado
PENA DOS CANTEIROS	23	12 X 0'5	4 X 0'7	Coiraza/achaiado
QUEIROAL	24	19 X 1'3	6'5 X 0'8	Coiraza
CHAN DE PARDIÑEIRAS	25	18 X 1	4 X 0'5	Coiraza
A VELA VELLA	26	14 X 1	————	Cortado por valados
A VELA VELLA	27	12 X 0'3	————	Coiraza/moi achaiado
PENA CABALGADA	28	10 X 0'2	————	Coiraza/moi achaiado
PENA CABALGADA	29	14 X 0'6	3'5 X 0'5	Coiraza

Topónimo	Título nº	Medida título	Medida burato	Observacións
		Diámetro//Altura	Diámetro//Altura	
COTO DA ESMORGA	30	21 X 1'8	7 X 1'2	Coiraza/cortado por un camiño
AS TRAVESAS	31	13 X 0'5	3 X 0'3	Achaiado
TEIXUGUEIRAS	32	22 X 1'8	4 X 0'4	
OS CARRÍS	33	13 X 0'3	—	Moi achaiado
OS CARRÍS	34	13 X 0'3	—	Coiraza/moi achaiado
A CHEIRA	35	12 X 1'5	5 X 1'5	Coiraza
A CHEIRA	36	13 X 1	5 X 0'5	Coiraza/cortado por unha estrada
A CHEIRA	37	20 X 1	4 X 0'5	Coiraza/cortado por unha estrada
A CHEIRA	38	13 X 0'4	—	Moi achaiado/cortado por unha estrada
A CHEIRA	39	14 X 1	—	Coiraza/cortado por un campo de fútbol
COUTO DE OURO	40	16 X 0'5	5 X 0'5	Achaiado
COUTO DE OURO	41	12 X 0'5	3 X 0'3	Achaiado
CHAO DO CASTELO	42	17 X 1	—	
CHAO DO CASTELO	43	13 X 0'6	—	Achaiado/cortado por un desmorte
MONTE CASTELO	44	17 x 0'8	—	Achaiado
AS LAMAS	45	22 X 1'6	4 X 0'6	
AS LAMAS	46	18 X 1'5	3 X 0'5	Cortado por un valado
AS LAMAS	47	20 X 1'5	4 X 0'7	Cortado por un camiño e unha estrada
AS LAMAS	48	16 X 1'5	4 X 0'6	Coiraza
AS LAMAS	49	17 X 1'5	4 X 0'6	Coiraza
AS LAMAS	50	20 X 1'2	3 X 0'4	
MONTE COVÁS	51	26 X 2	4 X 0'6	Coiraza
MONTE COVÁS	52	15 X 0'5	—	Moi achaiado
MONTE COVÁS	53	18 X 0'5	—	Coiraza/moi achaiado

<u>Topónimo</u>	<u>Túmulo nº</u>	<u>Medida túmulo</u> <u>Diámetro//Altura</u>	<u>Medida burato</u> <u>Diámetro//Altura</u>	<u>Observacións</u>
MONTE COVÁS	54	16 X 0'8	———	Achaiado/cortado por un camiño
AS MANTEIGUILLAS	55	26 X 1'8	4 X 0'5	
AS MANTEIGUILLAS	56	26 X 0'8	———	Achaiado/cortado por unha estrada
A PIQUEIRA	57	14 X 0'3	———	Moi achaiado
A PIQUEIRA	58	26 X 2	6 X 1'2	Coiraza
ESPANADINO	59	17 X 1'6	1'5 X 1	Coiraza/rocha reaproveitada
ESPANADINO	60	13 X 0'3	4 X 0'5	Achaiado
SEIXO DE ABAIXO	61	19 X 0'3	———	Moi achaiado
SEIXO DE ABAIXO	62	17 X 0'4	———	Moi achaiado
SEIXO DE ABAIXO	63	16 X 0'5	2 X 0'2	Moi achaiado
SEIXO DE ABAIXO	64	21 X 0'5	———	Moi achaiado